

Jelentésváltozás és grammatikalizáció

— kognitív és szerves nyelvészeti keretben*

1. Az 1970-es, 80-as évektől kezdődően a nyelvtudományban a formális, szintaxis központú, logikai szemléletű, strukturalista-generatív nyelvészet mellett, illetve (részben vagy egészben) annak ellenében alternatív megközelítésmódok és új (vagy megújult) nyelveleírési területek bontakoztak, illetve bontakoznak ki (kognitív nyelvészet, természetes nyelvelmélet, funkcionalizmus; prototípus-szemantika, pragmatika, diskurzuselemzés, grammatikalizációs kutatások stb.). Ezeknek az alternatív irányzatoknak az előretörésével függ össze az is, hogy a jelentésnek (és ezen belül a poliszemiának), valamint a jelentésváltozás mechanizmusainak (elsősorban a metaforának) a vizsgálata ismét az érdeklődés középpontjába került.

A továbbiakban a fentebb említett új perspektívák közül a grammatikalizációs és a kognitív nyelvészeti kutatások megközelítésmódját emelem ki (mivel — mint látni fogjuk — e kétféle megközelítésmód egy ponton összekapcsolódik egymással), majd egy magyar irányzatnak, a szerves nyelvészetnek a keretében végzett hasonló vizsgálatok alapállását és eredményeit vetem össze kognitív keretben végzett grammatikalizációs kutatásokkal, arra keresve a választ, beleilleszthetők-e a szerves nyelvészeti keretben elért eredmények tágabb, nemzetközileg elfogadott irányzatok keretébe.

2. Míg maga a grammatikalizáció mint jelenség jól ismert és kutatott téma a Magyarországon hagyományosan intenzíven művelt történeti nyelvészet keretében, a hazai nyelvtudományban egyelőre kevésbé ismertek ennek az 1970-es évektől kezdődően gyökeresen megújult kutatási irányzatnak az új elvi-módszertani alapvetései, eredményei.

A grammatikalizáció kutatásának kezdetei a XVIII. századig, CONDILLACig és HORNE TOOKE-ig nyúlnak vissza. A XIX. században a grammatikalizáció a történeti nyelvészet egyik magyarító elve volt (vö. főként HUMBOLDT négy szintű agglutinációs elméletével és GABELENTZ fejlődési spirál fogalmával), és ez a felfogás tükröződik a XX. századi megközelítésekben is, egészen a 60-as évekig. A terminus modern értelemben vett felfogását MEILLET-től számítjuk (*L'evolution des formes grammaticales*. In: *Linguistique historique et linguistique generale* 1: 130—48. Paris, Champion, 1948. [1912.]), definíciója pedig KURYŁOWICZ-tól származik: „Grammaticalization consists in the increase of the range of a morpheme advancing from a lexical to a grammatical or from a less grammatical to a more grammatical status, e.g. from a derivative formant to an inflectional one.” (*The evolution of grammatical categories*. In: *Esquisses linguistiques* 2: 38—54. Munich, Fink, 1975. 52 [1965.]). A grammatikalizáció e klaszszikus definíció szerint tehát egyirányú, diakrón (és elsősorban a morfológiát érintő) folyamat.

A modern szemléletű grammatikalizációs kutatások kibontakozása a 80-as, 90-es években bámulatosan felgyorsult. (Vö.: B. HEINE — U. CLAUDI — F. HÜNNEMEYER, *Grammaticalization: a conceptual framework*. Chicago, Ill. etc. University of Chicago Press, 1991.; J. L. BYBEE — R. PERKINS — W. PAGLIUCA, *The evolution of grammar:*

* Munkám egy nagyobb kutatás része, ahhoz készült előtanulmány. Létrejöttéért köszönet illeti a Telegdi Zsigmond Alapítványt, amely az 1997/98-as tanév első félévében kutatói ösztöndíjban részesített.

tense, aspect, and modality in the languages of the world. Chicago, The University of Chicago Press, 1994.; CH. LEHMANN, Thoughts on grammaticalization. Rev. and expanded version. München etc., LINCOM EUROPA, 1995.; stb.) A szemlélet megújulása (többek között a grammatikalizáció történeti és szinkrón magyarázó paraméterként való felfogása) és a témával kapcsolatos publikációk számának ugrásszerű megnövekedése nem független a nyelvtudományban a 70-es évektől jelentkező általános útkereséstől, új perspektívák kibontakozásától (l. az 1. pontban). A grammatikalizációs kutatásokban — a fentebb említett alternatív törekvésekhez hasonlóan — több ponton is jelen van a strukturalista, illetve generatív nyelv szemlélet kritikája, a strukturalista és generatív elvek megkérdőjelezése. A továbbiakban azokat a főbb elveket tekintem át, amelyekkel kapcsolatban a grammatikalizációs kutatásokban az egyes szerzők a strukturalista—generatív szemlélettől eltérő nézeteket vallanak, és amelyek gondolatmenetem szempontjából lényegesek.

1. A nyelv autonóm rendszerként való felfogásával szemben úgy gondolják, hogy a grammatikalizációt nyelven kívüli folyamatok, főként a megismerés befolyásolja, illetve motiválja (l. HEINE — CLAUDI — HÜNNEMEYER i. m. 27—64 és BYBEE — PERKINS — PAGLIUCA i. m. 15).

2. Azzal a saussure-i megállapítással szemben, hogy a nyelv nem szubsztancia, hanem tiszta forma, a nyelvi szubsztanciát, pontosabban a szemantikai és a fonológiai anyag dinamikus együttváltozását tartják döntőnek a grammatikalizációban, és ugyanezen érv alapján kisebb jelentőséget tulajdonítanak a rendszernek és a struktúrának, mint a szubsztanciának: a rendszer vagy struktúra szerintük sokkal inkább a szubsztancia terméke, semmint létrehozója (l. BYBEE — PERKINS — PAGLIUCA i. m. 1—2).

3. A nyelvet egyes kutatók nem elemek és szabályok rögzített rendszereként fogják fel: a nyelvtant — funkcionális oldalát hangsúlyozva — nem rögzítettnek, hanem a diskurzusban folyamatosan létrejövőnek tekintik (vö. P. HOPPER, Emergent grammar. Berkeley Linguistic Society 13: 139—57, 1987.).

4. A szinkrónia elsőbbsége, illetve szinkrónia és diakrónia merev megkülönböztetése helyett (amikor is a kétféle megközelítésmód kizárja egymást), egyfelől a diakrón megközelítésmód kívánatossága mellett foglalnak állást (BYBEE — PERKINS — PAGLIUCA i. m. 1, 4), másfelől a dichotómiát nem tartják fenntarthatónak, és egy újfajta „pankronikus” szemlélettel szinkrónia és diakrónia egységét vallják (l. HEINE — CLAUDI — HÜNNEMEYER i. m. 248—61; a „pankronikus nyelvtan” a szerzők saját műszava).

5. Míg a strukturalista, illetve generatív nyelvi modellben a kategóriák diszkrétan elkülöníthető egységek, a grammatikalizációt úgy tekintik, mint ami kontinuumot képez, amelyben a határvonalak elmosódtak, és az egyértelmű elkülönítés bizonyos mértékig mindig önkényes (vö. a grammatikalizációval kapcsolatban idézett modern munkákat általában).

6. A használattól független, a nyelv funkcióival és variációival nem foglalkozó langue-szintű, illetve kompetencia-modellekkel szemben a modern szemléletű grammatikalizációs kutatásokban a nyelvi funkciók, a nyelvi variációk és általában a nyelv használata lényeges szerepet játszik, s ezeken a pontokon a grammatikalizációs kutatások kapcsolódnak a diskurzus-elemzéshez és a pragmatikai kutatásokhoz (vö. P. J. HOPPER — E. C. TRAUOGOTT, Grammaticalization. Cambridge, University Press, 1993.).

7. Az egy alak — egy jelentés elvvel szemben a poliszémiát, illetve a (grammatikai) jelentések rétegződését döntő fontosságúnak tartják (vö. P. HOPPER, On some principles of grammaticalization. In: E. C. TRAUOGOTT — B. HEINE eds., Approaches to grammaticalization 1—2. Amsterdam etc., John Benjamins, 1991. 1., 17—35, HEINE — CLAUDI — HÜNNEMEYER i. m. 20, 107—8, BYBEE — PERKINS — PAGLIUCA i. m. 21—2).

8. Azzal a formális nyelvészetben közkeletű megállapítással szemben, hogy a metaforizáció (és más kreatív folyamatok) szabálysértések, elhajlások, és ezért nem tárgyai a leírásnak, a kutatók hangsúlyozzák a kreatív folyamatok szerepét a grammatikalizációban, egyes szerzők pedig a metaforának egyenesen központi szerepet szánnak a grammatikalizációs mechanizmusban (l. HEINE — CLAUDI — HÜNNEMEYER i. m. 45—64, 70—97, 98—113).

A grammatikalizációs kutatásokban jelen lévő mai kutatási irányok és felfogások rengeteg egyéb témát is felvetettek, mint például a grammatikalizáció forrásszerkezetei, folyamata (ösvények és mechanizmusok), foka, mérhetősége, általános következményei; a grammatikalizáció és a belső rekonstrukció összefüggése; univerzális tényezők a grammatikalizációban; a szemantikai általánosulás, a metafora, a metonímia, az inferencia és a kontextus, valamint nyelven kívüli tényezők szerepe a grammatikalizációban stb. Vannak kérdések, amelyekben már kezd konszenzus kialakulni, de még számos témával kapcsolatban folynak viták. A grammatikalizációról 1994-ben kiadott háromkötetes, lexikonszerű kézikönyv (LESSAU et al. eds., *A dictionary of grammaticalization 1—3*. Bochum, Brockmeyer, 1994.) az itt csak megemlített kérdéseket az álláspontok sokszínűségét megőrizve ismerteti.

3. A bevezetésben már utaltam arra, hogy a grammatikalizációs kutatások részben kötődnek a kognitív nyelvészet kutatási elveihez, illetve módszertanához.

A kognitív nyelvészetnek mint irányzatnak vagy szellemi mozgalomnak a megszületése egy 1989 tavaszán R. DIRVEN által Duisburgban összehívott konferenciához, az itt kezdeményezett Kognitív Nyelvészeti Társasághoz és az innen elindított *Cognitive Linguistics* c. folyóirathoz kötődik, de szellemi előzményei jó pár évvel korábbra, a 70-es, 80-as évekre nyúlnak vissza. (A vonatkozó szakirodalmat l. F. UNGERER — H.-J. SCHMID, *An Introduction to Cognitive Linguistics*. London and New York, Longman, 1996.)

A kognitív nyelvészet holista ágának felfogása szerint, amelynek jellemzésekor — amennyiben külön nem utalok más szerzőre — főként R. W. LANGACKER munkáira támaszkodom (pl. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford, Stanford University Press, 1987.; *Concept, Image and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin—New York, Mouton de Gruyter, 1990.):

1. A nyelvtan — a generatív nyelvészet elképzelésével ellentétben — nem autonóm, és nem írható le úgy, mint egy algoritmusok alapján működő készülék, amelyben nincs helye a metaforának, a metonímiának, illetve a képes kifejezésnek.

2. A nyelvészeti szemantika enciklopédikus jellegű: a szemantikai struktúrákban ismeretrendszerek tükröződnek. A nyelvi és nyelven kívüli ismeretek nem különíthetők el élesen, közöttük átmenetek vannak, minden határvonal meghúzása önkényes, ezért a szemantika és a pragmatika sem különíthető el élesen. (Ettől némiképp eltérő álláspontot vall A. WIERZBICKA — vö. pl. *Dictionaries vs. encyclopaedias: How to draw the line*. In: PH. DAVIS ed., *Alternative Linguistics*. Amsterdam etc., John Benjamins, 1995. 289—315.)

3. A nyelvtan a konceptuális tartalom strukturálására és szimbolizálására szolgál, ezért jellegében a nyelvtan a lexikonhoz hasonlóan szimbolikus, és a lexikkal együtt egy kontinuumot képez.

4. A hagyományos nyugati filozófia jelentésfelfogásával szemben tagadják bármiféle abszolút igazság lehetőségét, és ehelyett egy alternatív megközelítésmódot ajánlanak, amelyben az emberi tapasztalat és megértés játssza a főszerepet (vö. G. LAKOFF — M. JOHNSON, *Metaphors We Live By*. Chicago etc., The University of Chicago Press, 1980.).

5. A nyelvi kifejezés jelentésének leírására a kognitív nyelvészet nem formális logikai szemantikát használ, a jelentést nem szemantikai jegyek nyalábjaiként vagy szemant-

tikai primitívumok terminusaiban próbálja meg leírni. A jelentést a konceptualizációval azonosítja, mégpedig a legszélesebb értelemben (az új fogalmak, az érzéki és érzelmi tapasztalatok, a kontextus felismerése is beletartozik). Elfogadja a kontextus befolyásoló szerepét; felfogásában a szemantikai érték tükrözi a felfogott szituáció tartalmát, illetve azt, hogy hogyan strukturálódik és konstruálódik meg ez a tartalom (az egyes nyelvek ebben különböznek egymástól). Az elmélet szerint a kifejezés szemantikai leírásában a konceptuális komplexitásnak és az enciklopédikus kiterjedésnek kell érvényesülnie.

6. Hangsúlyozzák az emberi megismerés (pl. térérzékelés, testi tapasztalatok) szerepét a konceptualizációban. A kognitív nyelvtan langackeri változata eredetileg „térgrammatika” (space grammar — vö. LANGACKER 1990.), M. JOHNSON 1987-es könyve pedig a testi tapasztalatok szerepéről szól az absztrakciós folyamatokban (The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason. Chicago—London, University of Chicago Press).

7. A kognitív nyelvészetben nagy fontossággal bír a kategorizáció fogalma, különösen a konceptuális és a nyelvi kategorizáció összefüggése. Különbséget tesznek a beszélőközösség kategorizációja és a tudományos kategorizáció (folk categories and expert categories) között. A klasszikus kategorizáció elveit és terminusait elutasítva a jelentést szükséges és elégséges feltételek helyett a prototípus és a családi hasonlóság elve alapján írják le (vö. főként J. R. TAYLOR, Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory. Oxford, Clarendon Press, 1989. — a további irodalmat l. a mű irodalomjegyzékében). WIERZBICKA ettől némileg eltérő módon a jelentést a természetes nyelv(ek)ből kivont univerzális szemantikai primitívumok alapján írja le (vö. pl. Lingua Mentalis: The semantics of natural language. Sydney, Academic Press, 1980., ill. 'Prototypes Save': On the uses and abuses of the notion of 'prototype' in linguistics and related fields. In: S. L. TSOHATSIDIS ed., Meanings and Prototypes: Studies in linguistic categorisation. London, Routledge & Kegan Paul, 1990. 347—67).

A prototípus fogalma — ahogyan azt TAYLOR megmutatja — a szójelentés leírásáról kiterjeszhető a nyelvi kategóriák (szóosztályok) és más nyelvi jelenségek (pl. a szintaktikai szerkezetek) leírására is. Az egyes kategóriák prototipikus és periférikus tagjai között fokozatok vannak, a kategóriák határvonalai elmosódtak. A grammatikai kategóriák szemantikailag megalapozottak, de egy adott kategóriába tartozás kritériumai nem lehetnek pusztán szemantikaiak. Adott kategória bizonyos szintaktikai és/vagy szemantikai jellemzőinek hiánya egy elem esetében nem jelenti egyértelműen azt, hogy az elem nem tartozik az adott kategóriához, csak azt, hogy a kategóriának nem prototipikus tagja (TAYLOR i. m. 173—221).

8. A konceptuális metafora és metonímia — más mechanizmusok mellett — a jelentés kiterjesztésének fontos eszközei. A metafora nem csak a költői nyelv sajátja; mind az ember konceptuális rendszere, mind tevékenysége, mint nyelve metaforikusan strukturált (vö. LAKOFF — JOHNSON i. m.). A gyakran használt lexikai egységek poliszémek, jelentéseik hálózatot képeznek, különböző viszonyok kötik össze őket — vö. G. LAKOFF lexikai hálózat-elméletével (Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind. Chicago, Chicago University Press, 1987.).

4. A továbbiakban azokat a kognitív szemléletű konkrét (grammatikalizációs és egyéb) kutatásokat jellemzem röviden, amelyekkel a szerves nyelvészet mint elmélet, illetve saját vizsgálataim kapcsolatba hozhatók. (Ennek következtében koránt sincs szó teljes ismertetésekről; csak azokra a megállapításokra utalok, amelyek számomra saját kutatásaim szempontjából fontosak voltak.)

1. WERNER és KAPLAN speciális elve alapján, amely szerint a grammatikai fogalmakat kifejező nyelvi formák létrehozása tulajdonképpen nem más, mint régi eszközöknek új funkciókra történő felhasználása, HEINE, CLAUDI és HÜNNEMEYER fentebb említett munkájukban — afrikai nyelvek grammatikalizációs folyamatait vizsgálva — arra a következtetésre jutnak, hogy a grammatikalizáció úgy jellemezhető, mint egy olyan folyamat eredménye, amelynek célja a problémamegoldás. (LAKOFF és JOHNSON idézett műve szerint ez a metafora alapjellemezője is.) Eszerint a grammatikalizáció folyamatának van egy kreatív aspektusa: pontosan elhatárolt és/vagy strukturált egységek felhasználása kevésbé elhatárolt és/vagy strukturált egységek konceptualizálására — azaz két állapot közötti konceptuális kapcsolat teremtése (konceptuális átvitel) a régi részek újfajta felhasználásával (inventív kreativitás). A szerzők szerint a grammatikalizáció háttérében SCHNEIDER metaforikus absztrakció-fogalma áll, a grammatikalizáció alapját képező fő folyamatok egyike a metaforizáció.

A metaforikus átmenet feltételezésében azonban ők is problematikusnak látják, hogy a grammatikalizáció folyamata kontinuumot képez, és ez nem a metafora, hanem a metonímia jellemzője szokott lenni. Úgy vélik azonban, hogy a metafora és a metonímia nem egymást kizáró fogalmak, mint például R. JAKOBSON — M. HALLE munkájában (*Fundamentals of Language*. The Hague, Mouton, 1956.), hanem a grammatikalizáció egymást kiegészítő aspektusai. Tulajdonképpen MEILLET gondolatához visszatérve — amely szerint a lexikai egységek és az üres szavak (= grammatikai morfémák) közötti átmenet kettős természetű: egyszerre egyfajta kontinuum és ugyanakkor diszkrétan elkülöníthető is —,

a szerzők szerint a grammatikalizáció egyszerre írható le egy diszkrét metaforikus ugrás terminusaiban (ez a folyamat makrostruktúrája) és egy folyamatos változásban. A folyamatnak ez a másik oldala kontextusfüggő, pragmatikai természetű (pragmatikailag motívált) és metonimikus struktúrája van (ez a folyamat mikrostruktúrája), azaz a köztes stádiumok közötti összekötő kapocs a metonímia. (Ez azt jelenti, hogy a szó szerinti és a metaforikus jelentés közötti köztes jelentés(eke)t tartalmazó mondatokat a kontextus segítségével lehet értelmezni, illetve újraértelmezni.) Maga a változási folyamat tehát metonimikus, de a végeredmény metaforikusan írható le.

2. Bár HEINE, CLAUDI és HÜNNEMEYER állításaikat általános érvennyel fogalmazták meg, általuk is közölt tény, hogy vizsgált afrikai anyagaik a grammatikalizáció kezdeti szakaszát reprezentálják. BYBEE, PERKINS és PAGLIUCA korábban már idézett munkája szerint a metaforizáció csak a grammatikalizációnak ebben a kezdeti szakaszában játszik központi szerepet, és nem ez a további absztrakciós folyamat fő motorja. A grammatikalizáció további fázisaiban a szerzők jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a szemantikai általánosulásnak (a jelentésspecifikációk elvesztésének), valamint az inferencia jelenségének, illetve — főként a grammatikalizáció késői szakaszában — általában a kontextusnak. (Az inferencia vagy másképpen az implikátúra konvencionalizálódása az a jelenség, amelynek során az a környezet, amelyben az elem gyakran előfordul, sugall bizonyos következtetéseket, amelyek az elem jelentéséhez olyan szorosan kapcsolódhatnak, hogy végül annak explicit részévé válnak.)

A grammatikai anyag fejlődését BYBEE és szerzőtársai HEINÉÉKHEZ HASONLÓAN egy kontinuum mentén képzelik el, de nem korlátozzák magukat a lexikai → grammatikai átmenet vizsgálatára: hangsúlyozzák, hogy ugyanilyen jellegű diakronikus folyamat zajlik a fejlődés hosszú láncában is. Nagy (67 nyelv adatait tartalmazó, genetikailag és areálisan rétegzett véletlenszerű) tipológiai mintán mutatják be, hogy a grammatikalizáció hasonló forrásanyagból, hasonló grammatikalizációs utak mentén, hasonló általános mechanizmusok útján zajlik az egyes nyelvekben, s nézetük szerint ennek alapját a nyelvhasználat mögötti közös kognitív és kommunikatív minták képezik. A jelentés általánosulása

— mint a grammatikalizáció alapfeltétele — mellett HEINÉÉKHEZ hasonlóan ők is kiemelik az emberi tapasztalatban referenciaszintként funkcionáló alapfogalmak (pl. a térorientáció) szerepét azokban a szerkezetekben, amelyek azután a grammatikalizáció forrás-szerkezeteivé válhatnak.

Véleményük szerint a forrásszerkezet szintaxisa és morfológiája is szerepet játszik a grammatikalizációban, ezért a szövegalapú vizsgálatok mellett foglalnak állást, és ennek alapján nem értenek egyet HEINÉÉKSEL abban, hogy egy forrásból több grammatikai kategória is létrejöhet. Szerintük a különböző grammatikai jelentések vagy különböző szerkezetekből jönnek létre, vagy ugyanabból a forrásból a grammatikalizálódás különböző szakaszain lévő, azonos grammatikalizációs ösvény mentén elhelyezkedő grammatikai jelentésekről lehet csak szó.

Mivel a grammatikalizálódott elem gyakran megőrzi régibb, specifikusabb jelentését vagy annak maradványát is, a szerzők álláspontja szerint leíró szempontból nem érdemes egy absztrakt jelentést keresni az elem grammatikai jelentésének összes használatá mögött, hanem ezeket érdemesebb egy láncolat egymáshoz kapcsolódó részeiként tekinteni, ahol a grammatikai jelentés egyes használatai a grammatikalizációs ösvény egyes állomásai. A komparatív vizsgálatokban, illetve a rekonstrukcióban ez a felfogás a „lehetséges grammatikalizációs ösvény” fogalmához vezet (BYBEE — PERKINS — PAGLIUCA i. m. 18), amely módszert ad a grammatikai jelentés forrásának és fejlődési fokozatainak rekonstruálására: bizonyos típusú használatok csak bizonyos típusú lexikai eredettel függhetnek össze, így a lexikai forrás, illetve az egyes fejlődési fokozatok nélkül is rekonstruálhatók, hogy közvetlenül kimutathatók volnának.

3. JO RUBBA (Grammaticization as Semantic Change. A Case Study of Preposition Development. In: W. PAGLIUCA ed., Perspectives on grammaticalization. Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins, 1994. 81—101) a névszó → prepozíció típusú változást vizsgálja a modern arámiban, a testrésznevekkel kapcsolatban, LANGACKER 1987-es munkája alapján, kognitív nyelvészeti keretben. (LANGACKER fogalmai közül főként a predikáció, a profil—bázis, az alak—háttér és a trajektor—landmark fogalmát használja fel; mivel ezekre a fogalmakra a gondolatmenet szempontjából pillanatnyilag nincs szükség, ezek magyarázatát l. az idézett műben, illetve UNGERER—SCHMID i. m. 1996. 156—204). RUBBA felfogása szerint a grammatikalizációt elsősorban mint jelentésváltozási folyamatot, a grammatikalizációra jellemző formális változásokat (morfoszintaktikai kategóriaváltozás, a morfoszintaktikai önállóság csökkenése) pedig mint ezeknek a jelentésváltozásoknak az automatikus következményeit kell tekinteni. Bemutatja mind a szinkrón kontinuumot (a vizsgált elemek névszói és prepozíciós használatait, illetve az ezek közötti átmeneteket), mind a grammatikalizációs folyamatot. A grammatikalizáció első lépése a jelentés általánosulása, amely sematizációval jár együtt. Az általánosult jelentések kreatív metaforikus és metonimikus folyamatokon keresztül eredeti közegüktől eltérő közegekben is használhatóvá válnak, majd a kreatív metafora, illetve metonímia konvencionálódik. A kognitív grammatikai elemzés, amelynek részleteire itt nem térek ki, azt mutatja be, hogy a kategóriaváltás, amely lényeges morfoszintaktikai következményekkel jár, a grammatikalizálódó elem jelentésváltozásához képest csak viszonylag kis lépés,

a lényeges változás a térvizonyok konstruálásában (konkrétan: az alak—háttér aszimmetriában, illetve a profilváltozásban) zajlik. RUBBA szerint a grammatikalizáció folyamatában a jelentés általánosulása, azaz a jelentésspecifikációk elvesztése mellett nagyon lényeges a jelentés gazdagodása, komplexebbé válása.

4. Metafora és metonímia kapcsolatának egy sajátos aspektusát mutatja be kognitív keretben (a grammatikalizáció témájától függetlenül) L. GOOSSENS is a nyelvi cselekvés képes kifejezéseivel kapcsolatban, szinkrón és történeti adatokon (in: L. GOOSSENS et al.,

By Word of Mouth. Metaphor, Metonymy and Linguistic Action in a Cognitive Perspective. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 1995. 159—74, 175—204). Vizsgálatainak eredménye párhuzamba állítható HEINE, CLAUDI és HÜNNEMEYER grammatikalizációs kutatásainak metaforával és metonímiával kapcsolatos alapvetésével. GOOSSENS — LAKOFF és CROFT alapján — a metaforát és a metonímiát konceptuális folyamatokként definiálja, amelyek közül a metaforikus összeillesztés két különböző konceptuális tartomány (a forrás-, illetve a céltartomány) megfelelő struktúráit érinti, míg a metonimikus összekapcsolás egy konceptuális tartományon belül zajlik. A tartományok közötti határ azonban gyakran nem éles, ezért előfordulnak olyan esetek, amikor a metafora és a metonímia összefonódva jelenik meg. Ennek a jelenségnek GOOSSENS a „metaftonímia” (metaphonymy) nevet adja, és két jellegzetes altípusaként a metonímiából levezetett metaforát és a metaforán belüli metonímiát nevezi meg. Az első típusban a metafora metonimikus alapja a forrás- és a céltartomány természetes egybekapcsolódásából adódik, a második típus pedig egy metonimikus tartalom metaforába integrálódásából áll elő (a metafora fennmaradása mellett). GOOSSENS is hangsúlyozza egyfelől a szó szerinti jelentés és a metonimikus jelentés, másfelől a metonimikus jelentés és az erre épülő metaforikus jelentés kontinuum-jellegét, illetve a kontextus szerepét a metonimikus jelentések értelmezésében, egyértelműsítésében.

5. BRYGIDA RUDZKA-OSTYN és LAURA JANDA az igei prefixumokkal kapcsolatban végzett kutatásokat kognitív nyelvészeti keretben. RUDZKA-OSTYN (Metaphoric Processes in Word Formation. The Case of Prefixed Verbs. In: W. PAPROTTÉ — R. DIRVEN, The Ubiquity of Metaphor. Metaphor in Language and Thought. Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins, 1985. 209—41) a szóalkotás területén zajló metaforizációs folyamatokat vizsgálja a hollandban és a lengyelben a holland *uit* partikulával és a lengyel *wy* prefixummal alkotott igék kapcsán, keresve a prefixumos igék szóalkotási folyamatait meghatározó mögöttes konceptuális rendszert. (Vö.: „... the formation of verbs with particular prefixes or particles cannot be dismissed as a chanced phenomenon. There is clearly an underlying system.” — i. m. 236) A lakoffi—johnsoni konceptuális metafora és a langackeri képzetséma fogalmára építve megmutatja az ige és az igei prefixum kölcsönhatását a prefixumos ige jelentésének kiterjedésében. Rámutat arra is, hogy a szó szerinti és a metaforikus jelentésnek is fokozatai vannak, ezért a két jelentéstípus között nehéz pontos határvonalat húzni, egyik sem definiálható abszolút módon.

L. JANDA (The Mapping of Elements of Cognitive Space onto Grammatical Relations: An Example from Russian Verbal Prefixation. In: B. RUDZKA-OSTYN ed., Topics in Cognitive Linguistics. Amsterdam, John Benjamins, 1988. 327—433) szintén langackeri—lakoffi alapokon az orosz igei prefixumok különböző (irány- és metaforikusan kiterjesztett) jelentéseit egymással összefüggő hálót alkotó konfigurációkként írja le, amellyel a jelentések különbözősége mellett meg tudja ragadni a prefixumok jelentésbeli egységességét is. (Vö. pl. az orosz *pere-* igei prefixummal kapcsolatban: „Despite the semantic diversity of the prefix *pere-*, all of its meanings were integrated into a single coherent network, which illustrates the relationships that hold the category together. A traditional treatment (using set theory and/or semantic features) of such a rich semantic category would be unable to capture its underlying unity since the main focus of such a description is the identification of divisions rather than relationships.” (i. m. 339).

5. Az előzőekben bemutatott közegben különösen időszerűnek tűnik, hogy megvizsgáljuk egy eredeti magyar nyelvelméletnek, a szerves nyelvészetnek a fentebbi megközelítésmódokhoz való viszonyát, hiszen az utóbbi 25—30 évben a hazai elméleti nyelv-

vészetben ez az irányzat szintén alternatív megközelítésmódot jelentett a generatív grammatika felfogásához képest.

A szerves nyelvelméletet vagy szerves rendszert ZSILKA JÁNOS professzor dolgozta ki az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén, ahol vezetésével 1981-től („Nyelvi mozgásformák dialektikája” néven) egy kutatócsoport is működik ebben az elméleti keretben.

A szerves nyelvelmélet teljes bemutatása helyett itt most csak néhány alapvető megállapítást és alapfogalmat emelek ki; az elmélet teljes részletességében ZSILKA JÁNOSnak (többek között a továbbiakban idézett) munkáiból, illetve a „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport köteteiből (A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 1—11., ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Bp., 1982—1994.) ismerhető meg. (Összefoglaló ismertetést tartalmaz még: LADÁNYI MÁRIA, Jelentés és szerkezet. Kandidátusi disszertáció. MTA, 1993. (kézirat), illetve A szerves—dialektikus nyelvelmélet. Palimpszeszt 1997/3. (márc.—ápr.) [<http://www.btk.elte.hu/palimpszeszt>].)

1. A kognitív nyelvten felfogásához hasonlóan a szerves nyelvi leírás sem modulszerűen, egymástól függetlenül kezeli a nyelvi szinteket, hanem a szintaxis és a szemantika egységét vallja, a szemantika meghatározó szerepe mellett.

2. Az elméletben szinkronia és diakronia sajátos viszonyban van egymással: a szinkron rendszer nem statikus, mozgásokkal van tele — ezek a mozgások pedig (az elmélet egy alapvető hipotézise szerint) a történeti változások törvényszerűségeinek felelnek meg (vö.: ZSILKA J., De constructione (Történet és állapot egysége a nyelvben). Akadémiai K., Bp., 1982.; HORVÁTH K., Transzformációs csoportok a magyarban. NytudÉrt. 115. sz. Akadémiai K., Bp., 1983.). Így a nyelv szinkron rendszerbeli összefüggéseiből következőket vonhatunk le a nyelv történeti változásainak törvényszerűségeivel kapcsolatban is (vö. BYBEE—PERKINS—PAGLIUCA „lehetséges ösvény”-fogalmával). Az elmélet szinkronia és diakronia egységét vallja a nyelvben (vö. HEINE—CLAUDI—HÜNNEMEYER sajátos pankronikus felfogásával).

3. A *szerves* jelző arra utal, hogy az elmélet keretében történő nyelvi elemzés a) a nyelvi formák rendszerét, b) a nyelvi jelentések rendszerét, c) az elemek paradigmatisztikus rendszerét (az esetrendszer) úgy bontja ki, hogy mindegyik területen egymásra épülő, egyre általánosabb szinteket tár fel a nyelvi anyag vizsgálatán át. (Ennek pragmatikus aspektusát is bemutatja, hogy ti. a nyelv az általánosság egyre magasabb szintjén a valóság egyre tágabb összefüggéseit képes ábrázolni egy szerkezetben.)

4. Az elmélet a nyelv működése döntő aspektusának tartja a dialektikát, azaz az elentétek egységét: kettős mozgásokat tár fel a konkrétól az általánosig és megfordítva. Az elmélet fontos alapelve a megszüntetve megőrzés elve is. (Vö. ZSILKA J., Nyelvi rendszer — palintonia (Anthropologia linguistica). Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1993. A dialektikus szemlélet érvényesülésére szerves nyelvészeti keretben l. még többek között HORVÁTH K., A rész és az egész. A rész—egész viszony szerepe a nyelv működésében. Kandidátusi disszertáció. MTA, 1993. (kézirat), illetve The Connection between the Part and Whole in Forming Sentences. Palimpszeszt 1997/4—5. (júl.) [<http://www.btk.elte.hu/palimpszeszt>]; stb.)

A dialektikus szemléletre máshol is találunk példát a modern nyelvtudományban. Így például a természetes nyelvelméleten belül is rámutattak egyrészt a természetes nyelveknek azon tulajdonságaira, amelyek nem írhatók le kielégítően a zárt rendszerekre vonatkozó elvek (a pontos különbségtétel elve, a megjósolhatóság elve és a determináltság elve) alapján, másrészt az ún. rendszerfüggetlen természetességi elvek (egységesség és átetszőség, szerkezeti ikonicitás, fonetikai ikonicitás) és a rendszerfüggő elvek (rendszer-

kongruitás, osztálystabilitás) egymással való szembekerülésére — a nyelv ezen ellentmondásos természetét MAYERTHALER a matematikai katasztrófa-elméleti modellekkel hozza összefüggésbe, WURZEL és DRESSLER szerint azonban ezt a hegeli—marxi dialektika tézis—antitézis felfogásával lehet összehasonlítani. (Vö. W. U. DRESSLER ed., *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins, 1987. 3—22, 25—58, 59—96.)

5. A szerves—dialektikus nyelvelméletben a középpontban a szemantika áll, amely hasznosítja a XIX. és XX. században kidolgozott jelentéstanok eredményeit. (Ezeknek a munkáknak az elméletre gyakorolt hatásáról, illetve felhasználásáról részletesebben lásd a Zsilka-művek bevezetőit).

Az elmélet a jelentés három szintjét különbözteti meg (a tulajdonképpeni, a metaforikus és a hipotetikus jelentés szintjét). A jelentések elemzése egyfajta komponenciális megközelítés keretében zajlik: a jelentések mozzanatokra bonthatók, de a mozzanatok nem előre definiáltak és változatlanok, illetve nem egy rögzített, véges elemkészlet tagjai: a kiinduló mozzanatok az elemzés során (esetleg több ízben is) újradefiniálódhatnak.

A mozzanatok nem elvont logikai kategóriáknak felelnek meg, hanem olyan általánosítások, amelyek a lexikai jelentésekre épülnek — következésképpen a felvett mozzanatok közötti határok nem pontosan jelölhetőek ki (a kognitív nyelvészetben vö. a „fuzziness” fogalmával, UNGERER — SCHMID i. m. 15), s maguk a mozzanatok sem definiálhatók teljes precizitással — azzal összefüggésben, hogy ez a jelentésemélet az ember mindennapi gondolkodását/tudatát tükrözi. (Az az igény, hogy a jelentésmozzanatokat a természetes nyelvből kell kielemezni, hasonlít WIERZBICKA korábban idézett műveinek alapállásához, de a mozzanatok jellegét tekintve inkább különbözőségekről, mint hasonlóságokról beszélhetünk.)

6. Az elmélet mind a jelentésrendszer, mind a szintaktikai rendszer, mind a forma- (illetve eset)rendszer esetében hangsúlyozza a mögöttes, közvetlenül meg nem jelenő nyelvi összefüggések szerepét a lineáris (saussure-i értelemben vett szintagmatikus) sorok közvetlenül adott viszonyai mellett. (E tekintetben álláspontja eltér a langackeri kognitív nyelvtan felfogásától, amelyben a mögöttes összefüggések nem nyelvi, hanem konceptuális természetűek.)

A jelentésrendszerben a közvetlenül adott: a tulajdonképpeni jelentés és a metaforikus jelentések; közvetlenül meg nem jelenő összefüggések: maga a jelentésintegráció (ZSILKA J., *Jelentés-integráció*. Akadémiai K., Bp., 1978.), a hipotetikus jelentés és mozzanatai, többek között azok az elvont, illetve általános mozzanatok, amelyeknek jelentésteret szerepet játszik az adott jelentésű ige szintaktikai szerkezeteinek létrejöttében. A szintaktikai rendszerben a konkrét mondatok közvetlen lineáris sorai mögött a mondatformák rendszere munkál. A forma- (ill. eset)rendszerben pedig a közvetlenül megjelenő (felszíni) esetforma mögött hipotetikus (mélyszerkezeti) esetek, esetrétegek vannak. (Vö. ZSILKA J. i. m. 1983. 202—3.) A jelentésrendszert, a szintaktikai rendszert és az esetrendszert a tautologikus egység (amely szintén nem közvetlenül megjelenő, hanem mögöttes összefüggéseket megjelenítő hipotetikus egység) fogja össze: az elmélet a mondatot egyfelől — szerkezeti megformálását tekintve — a nomen abstractumból mint tautologikus egységből, másfelől — a mondat középpontjában álló ige szemantikai tartalmát tekintve — pontosan nem definiálható, nyelvi kategóriába nem tartozó, mondat és kategória alatti elemekből vezeti le (vö. ZSILKA J., *Tautologikus egységek a nyelvben* (Nomen abstractum — a szerves rendszer bomlása). Akadémiai K., Bp., 1987.).

7. A metaforának és a metaforizáció folyamatának a vizsgálata a szerves—dialektikus nyelvelmélet egyik alapvető alkotórésze. A teória LAKOFF és JOHNSON idézett művéhez és a G. LAKOFF — M. TURNER szerzőpáros felfogásához hasonlóan (More than Cool

Reason. *A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago—London, The University of Chicago Press, 1989.) hangsúlyozza a mindennapi nyelvhasználat és a költői nyelvhasználat összefüggéseit is, éppen a metafora tekintetében — az elméletre jellemző dialektikus keretben. Méltatásában KÁROLY SÁNDOR a szerves—dialektikus nyelvelmélet egyik legfőbb érdemének éppen a nyelvi kreativitásra való irányultságát tartotta (Zsilka János Jelentés-integráció c. könyvéről: NyK. 1983: 211—3).

8. A szerves nyelvelmélet nem törekszik formális nyelvi leírásra, s ez szinte törvényszerűen következik az előzőkből: míg a formális leírás, a formalizált nyelvelméletek kitűnően megragadhatják a természetes nyelvek bizonyos általános vonásait, a részletek gazdagsága, a tények egymásra és egymásba épülése (főleg ami a szemantikát illeti) nem igazán formalizálható; főként nem ragadható meg formálisan az ellentétek egysége (vö.: a szimbolikus logikában $p \& \sim p$ nem lehet igaz állítás).

Egy ellentmondásmentes formális leírás modellálhatja ugyan a beszélő—hallgató nyelvi kompetenciájának azt a részét, amely a formális rendszerekkel párhuzamba állítható, de nem képes megragadni a természetes nyelvi kompetenciának azt az oldalát, amely a nyelvközösség nyelvi világképéből fakad, és korántsem esik egybe a tudományos ismeretekkel, logikai definíciókkal. WIERZBICKA természetes nyelvre épülő metanyelvi szemantikai primitívumai, illetve J. D. APRESZIAN jelentésfelfogása (A nyelvi jel és a szótári jelentés fogalma. In: SIPTÁR P. szerk., *Körkép. Szemelvények a hetvenes évek nyelvelméleti irodalmából*. MKKE Nyelvi Intézet, 1981. 125—45) e tekintetben lehetséges alternatívát jelenthetnek a jelentésleírásban.

Bár a szerves nyelvészet több ponton mutat hasonlóságot a kognitív nyelvészet langackeri—lakoffi ágával és más, a kognitív nyelvészeti felfogáshoz közel álló elképzelésekkel, sajnos külföldön kevésbé ismert, és egyelőre Magyarországon is lényegében csak az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének munkatársai végeznek kutatásokat ennek az elméletnek az alapján. (A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport kötetein és a korábban már említett munkákon kívül l. még: KELEMEN S. — LADÁNYI M. — SPANNRAFT M., *Igei jelentéselemzések*: Nyr. 1985: 218—34; LADÁNYI M., *Az igekötők kapcsolhatóságának feltételeiről*: NyK. 1994—95: 45—85; HORVÁTH K., *Hogyan bővülnek a szinonimasorok? (A poliszémia és a szinonímia összefüggéséről)*: MNy. 1996: 325—31, uő., *A magyar nyelv kettős alapszórendjéről*. In: LACZKÓ K. szerk., *Emlékkönyv Szathmári István professzor hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvészeti Tanszék. Bp., 1995. 187—93; stb.) Éppen ezért van jelentősége annak, hogy megmutassuk az elméletnek azokat a kapcsolódási pontjait, amelyek érintkeznek bizonyos, a modern nyelvészetben jelen lévő és egyre meghatározóbb jelentőségű nyelvészeti felfogásokkal.

5. A jelentésváltozás és grammatikalizáció témájában most a jelentésváltozásnak azt a formáját vizsgálom meg egy magyar példán, amelyben egy lexikai elem (ragos főnév) egy igével alkotott szerkezetben az igei akcióminőség és/vagy aspektus kifejezésére is alkalmas, részben grammatikai elemmé (igekötővé) válik. A vizsgálat eredetileg a szerves nyelvészet keretében zajlott, de eredményeit kognitív keretben végzett jelentésváltozási és grammatikalizációs kutatások (l. az előző pontokban), illetve a magyar történeti nyelvészetben az igekötők kialakulásával kapcsolatos kutatások eredményeinek fényében gondoltam át. (Vö. D. MÁTAI M., *Igekötőrendszerünk történetéből*: MNy. 1989: 9—28, 151—71, uő., *Az igekötők*. In: BENKŐ L. főszerk., E. ABBAFY E. — RÁCZ E. szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana* [TNyt.] I. Akadémiai K., Bp., 1991. 433—41, II/1. Bp., 1992. 662—95.)

A) Az igekötők sajátos jellemzőkkel bírnak a magyarban. Átmeneti osztályt képeznek, nem tekinthetők tisztán grammatikai elemeknek, azaz pusztán igei prefixumoknak; többségüknek nemcsak grammatikai (akcióminőség és/vagy aspektus) jelentése van, hanem lexikai jelentéssel is rendelkezik, és bár egy lexémát képez az igével, a mondatban mindegyik képes elválni tőle.

A magyar igekötők általában polyszém elemek; jelentéseik, amelyek jelentésváltozás útján jönnek létre, összefüggnek egymással, rendszert képeznek. (A magyar igekötők polyszém mivoltáról l. SZILI KATALIN munkáit, pl. „Az igekötőről és az igekötős igről (funkcionális szempontú vizsgálatok tükrében).” Kandidátusi értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, 1994. (kézirat), illetve „Az igekötős igék képzéséről (Elméleti fejtegetések és gyakorlati vizsgálatok)”. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből 32. 1995. Bp., valamint KOMLÓSY ANDRÁS, Régensék és vonzatok. In: KIEFER FERENC, szerk., Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan, Akadémiai K., Bp., 1992. 299—527; stb.) Az igekötők grammatikai jelentésének (akcióminőség és/vagy aspektus) alapja kimutatható az igekötők, illetve az igekötős igék lexikális jelentésében.

B) Az, hogy a nyelv mely elemeit tekintjük igekötőknek, illetve mely alakulatait igekötős igéknek, nem egyszerű kérdés, mivel az igekötők keletkezése az ómagyar kortól kezdve állandó folyamat, amely a mai magyar nyelvben is tart (vö. D. MÁTAI idézett műveivel). Egy viszonylag újabb keletű grammatikalizációs folyamat eredményeképpen válhatott igekötővé például a *tönkre* elem, amelynek igekötői státusza azonban vitatott: a magyar igekötők nyolc különböző listája közül csak kettőben szerepel igekötőként (ezek egyike az ÉrtSz.). (A leglényegesebb listák összefoglalását l. JAKAB ISTVÁN, A magyar igekötő szófajtani útja. NytudÉrt. 112. sz. Akadémiai K., Bp. és Bratislava, 1982. 60—1, illetve KOMLÓSY i. m. 495—7.) Ebben szerepet játszhat az is, hogy a *tönkre* elem — történeti szempontból — morfológiailag komplex alakulat, a *tönk* főnév latívuszi határozóragos alakja, és ezért kérdéses lehet, hogy a *tönkre* ≠ *tönk* + *-re* típusú elszigetelődési folyamat befejeződött-e már vagy sem.

Annak ellenére, hogy az ÉrtSz. igekötőnek sorolja be a *tönkre* elemet, valójában nagyon kevés *tönkre* igekötőt tartalmazó igekötős alakot közöl (mindössze hatot, mégpedig a *tönkrejut*, *tönkremegy*, *tönkretesz*, *tönkresilányít*, *tönkrever* és *tönkrezúz* igéket). Ugyanakkor a *tönkre* elem nagyon produktív a beszélt nyelvben, ezért indokoltnak tűnik, hogy igekötőnek tartsuk. (A produktivitás és a szófajváltás összefüggéséről a viszonylag új magyar igekötőkkel kapcsolatban l. LADÁNYI M. i. m. 1994—95., illetve uő., Productivity as a Sign of Category Change: the Case of Hungarian Verbal prefixes. In: W. U. DRESSLER ed., Morphologica 96. Megjelenés alatt.)

C) A *tönkre* mint igekötő a mai magyar nyelv rendszerében háromféle használatban fordul elő. Először is olyan intranszitiv igékben, mint pl. a *tönkrefagy*, *tönkreázik*, *tönkrekopik*. Ezekhez az igékhez a következő típusú parafrázist adhatjuk: 'valami úgy/annyira (= nagyon) megfagy, elázik, elkopik, hogy ezáltal károsodik/tönkremegy'. Tehát egy olyan folyamatról van szó, amely eljut egy bizonyos végpontig, az érintett dolog (teljes) károsodásáig. Mivel intranszitiv igékről van szó, ezek csak az állapotváltozást jelölik, egyetlen alanyi argumentumuk a történés elszenvedőjét nevezi meg, pl. *A papír tönkreázott*. Az ilyen típusú igékben a pusztán ige magát a folyamatot nevezi meg (*fagy*, *ázik*, *kopik*), a *tönkre* elem pedig a végpontig, a (teljes) károsodásig való eljutás jelentésmozzanatával járul hozzá a szerkezet jelentéséhez (és ezzel egyben perfektiválja az igét), miközben implicit módon utal arra is, hogy a végponthoz vezető folyamat nagyon intenzív.

A *tönkre* elemet megtaláljuk cselekvést jelölő tranzitív igékben is, pl.: *tönkrerág*, *tönkrefarag*, *tönkresóz*, *tönkrefűszerez* *vmit*. Parafrázissal: 'valaki vagy valami úgy/annyira (= nagyon) megrág, megfarag, megsóz, megfűszerez valamit, hogy az érintett dolog ennek következtében károsodik/tönkremegy/rossz lesz'. A tranzitív igék az állapotváltást a cselekvőhöz való viszonyában ábrázolják: a cselekvő tevékenysége az állapotváltás kiváltója (a konkrét igei tartalmakól eltekintve ezt legáltalánosabban a *tönkretesz* igével fejezhetjük ki). Ennek megfelelően a tranzitív ige egyik argumentuma a cselekvőt mint

a cselekvés alanyát, másik argumentuma a cselekvés által érintett dolgot mint a cselekvés tárgyát nevezi meg, pl. *A szakácsnő tönkrefűszerezte az ételt*. Az ilyen típusú igékben a puszta ige magát a cselekvést nevezi meg, a *tönkre* elem pedig a végpontig, a (teljes) károsodásig való eljutás jelentésmozzanatán túl (perfektiválás) a cselekvés túlzott intenzitására is utal.

Végül a *tönkre* elem előfordul a *magát* visszaható névmással alkotott igei szerkezetekben, mint pl. *tönkredolgozza*, *tönkretanulja*, *tönkreeszi* stb. *magát*. Ezekhez az igékhez ilyen parafrázist adhatunk: 'annyit (= olyan sokat) dolgozik, tanul, eszik stb., hogy az káros: azzal (majdnem/ esetleg) kárt okoz magának/tönkretesz magát', illetve 'nagyon sokat dolgozik, tanul, eszik stb., és ez káros'. Ezekben a példákban az alapige intranszítív (vagy intranszítív használatú), cselekvést jelölő ige, amelynek egy (alanyi) argumentuma van: *valaki dolgozik, tanul, eszik* stb. Fentebb láttuk, hogy a *tönkre* elemet tartalmazó cselekvést jelölő igék a cselekvést úgy ábrázolják, mint ami valaminek vagy valakinek az állapotára hat (szokásosan kétargumentumú tranzitív igék). Az intranszítív *dolgozik*, és az intranszítív használatú *tanul*, *eszik* stb. cselekvések esetében a *tönkre* használata arra teszi a hangsúlyt, hogy a túl intenzíven végzett cselekvés közvetetten magára a cselekvőre is károsan hathat, ezért itt kötelező a visszaható névmás tárgyként történő használata: *A gyerek tönkretanulja magát*. Mivel a károsodás/tönkremenés ezekben az esetekben inkább csak lehetséges, mint valóságos perspektíva, a *tönkre* elem jelentésében a hangsúly a cselekvés intenzitálásán van.

A *tönkre* elem különböző típusú használataiból a *tönkre* következő általános jelentéséig juthatunk el:

'túl intenzíven → (a teljes) károsodásig'

Ezt az általános mozzanatot az intranszítív *tönkremegy* és a tranzitív *tönkretesz* ige a történésre vagy a cselekvésre való konkrét utalás nélkül tartalmazza. Ezek révén a *tönkre* igekötős igéket analógiásan, metaforákként, azaz a folyamatot vagy cselekvést egy új nézőpontból, egy másik folyamat vagy cselekvés terminusaiban leíró eszközként is értelmezhetjük; sematikusán:

a)

[valami] <i>fagy</i> , <i>ázik</i> stb.	↑↓	új nézőpont: 'túl intenzíven', 'a teljes károsodásig'
[valami] <i>tönkremegy</i>		(= túl intenzív foly., végpontja: a teljes károsodás)
[valami] <i>tönkrefagy</i> , <i>tönkreázik</i> stb.		(= túl intenzív foly., végpontja: a teljes károsodás)

b)

[vki/vmi] <i>rág</i> , <i>farag</i> stb. [vmit]	↑↓	új nézőpont: 'túl intenzíven', 'a teljes károsodásig'
[vki/vmi] <i>tönkretesz vmit</i>		(= túl intenzív csel., végpontja: a teljes károsodás)
[vki/vmi] <i>tönkrerág</i> , <i>tönkrefarag</i> stb. <i>vmit</i>		(= túl intenzív csel., végpontja: a teljes károsodás)

c)		
[vki] <i>dolgozik, tanul</i> stb.		új nézőpont: 'túl intenzíven', 'a teljes károsodásig'
	↑↓	
[vki] <i>tönkreteszi magát</i>		(= túl intenzív csel., végpontja: a cselekvő teljes károsodása)
<hr/>		
[vki] <i>tönkredolgozza, tönkretanulja</i> stb. <i>magát</i>		(= túl intenzív csel., végpontja: a cselekvő teljes károsodása)

Mint láttuk, a *tönkre* elem általános 'túl intenzíven → (a teljes) károsodásig' jelentése a különböző típusú használatokban ennél differenciáltabb, a jelentést meghatározó mozzanatok a különböző típusú használatokban más-más formában, illetve hangsúllyal vannak jelen:

- tönkre* (1) '[túl intenzíven →] (a teljes) károsodásig/(teljes) károsodás[t szenvedve]';
tönkre (2) 'túl intenzíven → (a teljes) károsodásig/(teljes) károsodás[t okozva]';
tönkre (3) '**túl intenzíven** → (majdnem/ esetleg) károsodásig [károsodást okozva]'.

Ezek a jelentések (vagy jelentésváltozatok) kontinuumszerűen épülnek egymásra, nehezen választhatók el egymástól (főként a (2) és a (3) — pl. *az anya tönkregyógyiszerzi a gyereket, az orvos tönkreinjekciózza a beteget* stb. formailag a (2) típusba tartozik, de az igekötő jelentését tekintve a (3) típushoz áll közelebb, így további köztes típusokkal is számolhatunk). Mindegyik jelentés markánsan különbözik ugyanakkor a *tönkre* eredeti, ragos névszói jelentésétől, nemcsak lexikai tartalmát (*tönk* = dolog neve, *tönkre* = károsodás), hanem grammatikai funkcióját tekintve is: a *tönk-re* grammatikai morféma irányt jelöl, a *tönkre* elem a cselekvés/történés végpontjára utalva lexikai jelentésén túl (károsodás) perfektíválja az igét.

A felmerülő kérdések a következők: hogyan állhattak elő a fenti (1) — (3) jelentések a *tönkre* eredeti, ragos névszói jelentéséből; hol tart a *tönkre* elem a grammatikalizálódás folyamatában; az elemnek a szinkrón rendszerben fellelhető használatai alapján megállapított egyes jelentései (és ezek összefüggései) milyen tanúsággal szolgálhatnak arról, hogy az elem a grammatikalizációs folyamat során milyen szakaszokon ment át, és ezeket a szakaszokat mi jellemezte. (A grammatikalizáció szakaszokra bontása csak leírási taktika: természetesen a grammatikalizációs folyamatot nem mint szakaszok mechanikus egymásutánját kell elképzelnünk, hanem úgy, mint fokozatos változást, amelyben nagyon sok az átmenet. Vö. pl. D. MÁTAI i. m. 1992. 663 a kései ómagyar kori igekötőkről és igekötő-előzményekről: „...a határozószói és az igekötői szerep közötti út valamelyik pontján helyezkednek el.”)

1. A *tönk-re* eredeti jelentésében egy szintaktikai szerkezet részeként fordulhatott elő, olyan mozgást jelentő igéssel, mint a *megy* vagy a *fut* pl.: **A hajó tönk-re ment/futott* (vö. a TESz. egyik magyarzatával). A szerkezet ilyen formában és ebben a szó szerinti jelentésben a mai szinkrón rendszerben már nem fordul elő.

2. A mai nyelvben a *tönkre* használatából, illetve jelentéseiből csak a további fejlődési stádiumokról tudunk hipotéziseket felállítani — amennyiben a szinkroniában meglévő jelentéseket egy grammatikalizációs út egyes állomásainak tekintjük (vö. BYBEE—PERKINS—PAGLIUCA korábban már említett „lehetséges grammatikalizációs ösvény”-fogalmával).

Ezek közül az állomások közül az első az eredeti szerkezet egészének jelentésváltozása következtében állhatott elő. Ez a jelentésváltozás egyfelől metonimikus jellegű: a cselekvéssel (**tönk-re megy* kb. 'tönknek ütközik') érintkező következmény ('és így károsodik/(teljes) károsodást szenved') a szerkezet jelentésébe integrálódik. Ez a változás másfelől inferenciaként is értelmezhető, hiszen a kár mint következmény a kontextusból következő olyan implikátúra, amely a kifejezés adott összefüggésben történő gya-

kori használata következtében konvencionalizálódhat, azaz integrálódhat az eredetileg csak mozgást és helyviszonyt jelölő *tönk-re megy* szerkezet jelentésébe.

A teljes szerkezet jelentésváltozásával párhuzamosan az eredetileg az érintkezési/ütközési pontot (és egyben a mozgás végpontját) jelölő *tönkre* elem is új jelentéshez jut: '(teljes) károsodás[t szenvedve]', irányjelentését és morfológiai komplexitását elvesztve főnévi kategóriájától elszigetelődik (*tönkre* ≠ *tönk* + *-re*):

**tönk-re megy* és így károsodik/(teljes) károsodást szenved →
tönkremegy 'károsodik/(teljes) károsodást szenved', ahol a *tönkre* elem jelentése:
 '(teljes) károsodás[t szenvedve]'.

A jelentés tehát egyfelől általánosodik: a teljes szerkezet elveszti a mozgással, a *tönkre* elem pedig az iránnyal kapcsolatos jelentését, másfelől új jelentésmozzanattal bővülve ('károsodik/(teljes) károsodást szenved', illetve '(teljes) károsodás[t szenvedve]') kiterjed. A jelentés általánosulásával és kiterjedésével lehetőség nyílik a *tönkre* elem tágabb körű használatára: a *tönkre* most már nemcsak a mozgást jelentő igék szűk körébe tartozó igékkel alkothat kapcsolatokat, hanem azokkal az intranszitiv igékkel is, amelyek állapotváltozást jelölnek, feltéve, hogy (általában a folyamat hossza vagy nagy intenzitása következtében) az állapotváltozás végpontja lehet az állapotváltozásban érintett dolog (teljes) károsodása. A *tönkre* elem funkciója a vele létrehozott morfológiai szerkezetben először is ennek a sajátos tartalmú végpontnak a lexikai jelölése. A végpont jelölése egyben a folyamat lezárulásának a jelölése is, így ezzel lehetőség nyílik arra is, hogy az elem — új lexikai jelentésére épülve, azon túl — grammatikai funkcióhoz is juthasson: perfektiváljon. (L. a *tönkre* első jelentését a *tönkrefagy*, *tönkreázik*, *tönkrekopik* típusú igékben.)

3. A *tönkre* elem jelentésének a következő stádiumba való átlépése azzal függhet össze, hogy az állapotváltozást jelölő igék gyakran nem önmagukban lezajló folyamatokat jelölnek, hanem cselekvő alanyt (ágenst) feltételeznek, s ebben az esetben a történésről, illetve annak végpontjáról a hangsúly a történést előidéző cselekvésre (és annak módjára) tevődhet át. Ennek az új nézőpontnak a következménye, hogy ebben a fázisban a *tönkre* mellett (állapotváltozást okozó) cselekvést jelölő tranzitív ige is előfordulhat (ez jelentősen megnöveli a *tönkre* elem kapcsolódási lehetőségeit), amely a cselekvőt alanyi, a cselekvés következményének elszenvédőjét pedig tárgyi argumentumában jeleníti meg. A *tönkre* elemet tartalmazó morfológiai szerkezet jelentése ekkor úgy változik meg, hogy míg a korábban használt intranszitiv ige az állapotváltozást önmagában lezajló folyamatként ábrázolta: '(teljes) károsodást szenved' — az állapotváltozás most csak mint az ágens cselekvésének következménye van jelen, háttérbe szorul: 'x tesz valamit, és ezzel károsítja/tönkre teszi y-t, azaz: azt okozza, hogy y (teljes) károsodást szenved'.

A (teljes) károsodás többnyire a túl gyakori, a kvázi vég nélküli vagy a túl intenzív cselekvés hatásának következménye. Mivel a *tönkre* elemet tartalmazó tranzitív igés szerkezetben a hangsúly a cselekvésre tevődik át, ezzel összefüggésben a *tönkre* jelentésében a károsodás mellett szerepet kap a cselekvés módja is: 'túl hosszan, túl gyakran, túl intenzíven → egészen a dolog (teljes) károsodásáig [(teljes) károsodást okozva]'. Az elem tehát továbbra is rendelkezik — bár a korábbihoz képest módosult — lexikai jelentéssel is, miközben a szélesebb körű használat megerősíti grammatikai (perfektiváló) jelentését is. (L. a *tönkre* második jelentését a *tönkrefarag*, *tönkrefarag*, *tönkresóz*, *tönkre-fűszerez* stb. típusú igékben.)

4. Feltételezésem szerint a továbbiakban ismét szemléletváltozás következhetett be: a már korábban előtérbe került cselekvésről a hangsúly egyre inkább a cselekvés módjára tevődött át (miközben a cselekvés következménye, a károsodás még inkább háttérbe szorult). Ebben szerepet játszhatott a *tönkré*-t tartalmazó igék túlzó használata is, ami azzal függhet össze, hogy a károsodás bizonyos esetekben a cselekvésnek csak lehetséges, de

nem reális következménye. Ez a fajta túlzó használat tette lehetővé, hogy a *tönkre* elemet olyan igékkel is használni lehessen, amelyek eredetileg nem állapotváltozást okozó cselekvést jelöltek. Ennek következtében újabb jelentésetolódás történhetett mind a *tönkre* elemet tartalmazó morfológiai szerkezet, mind a *tönkre* elem jelentésében. A *tönkre* + ige morfológiai szerkezet jelentése: 'x túl intenzíven csinál valamit (és ezzel y-nak vagy saját magának (majdnem/ esetleg) károsodást okoz)'; magának a *tönkre* elemnek a jelentésében pedig a korábbiakban még lényegtelen (második szakasz) vagy legalábbis nem döntő (harmadik szakasz) 'túl hosszan, túl gyakran, túl intenzíven' mozzanat vált lényegessé: 'túl hosszan, túl gyakran, túl intenzíven [→ (majdnem/ esetleg) károsodásig [károsodást okozva]]'. L. a *tönkre* harmadik jelentését a *tönkredolgozza*, *tönkretanulja*, *tönkreeszi* stb. *magát* típusú igékben.

A '(teljes) károsodás[t szenvedve]' jelentéshez (második szakasz) a *tönkre* elemnek ez a jelentése már csak annyiban kapcsolódik, hogy a túlzásba vitt cselekvés gyakran valamilyen káros következménnyel jár. Az azonban, hogy mi számít olyan túlzásba vitt cselekvésnek, amely káros következménnyel jár, a beszélő értékelésén is múlik. Ennek megfelelően azoknak az igéknek a köre, amelyekhez a *tönkre* elem ebben a jelentésében kapcsolódhat, jóval nyíltabb, mint azoké, amelyekhez korábbi jelentésében kapcsolódhatott, hiszen itt nem annyira szemantikai, mint inkább pragmatikai korlátok szűkíthetik a *tönkre* elem kapcsolhatóságát.

A perfektiválás mint grammatikai funkció mellett — a károsodás mozzanatának háttérbe szorulásával — a *tönkre* elemnek kezd kialakulni egy másik grammatikai jellegű vagy ahhoz közel álló jelentése is: az *agyon* igekötő egyik jelentéséhez hasonlóan a *tönkre* elem lexikai jelentése (egyre általánosabbá válva) egyre inkább a 'túl intenzíven' jelentéshez közeledik, amely egyfajta akcióminőségnek tekinthető (bár pl. KIEFER FERENC ezt a fajta akcióminőséget nem fogadja el, mivel nem lát rendszerességet az általa felsorolt „intenzitásnövelő” jelentéselemet tartalmazó igekötők — *meg*, *agyon*, *túl* — megoszlásában; vö. i. m. 819). A *tönkre* elem jelentésében azonban az intenzitás mozzanata, szemben az *agyon* jelentésével, nem szakadt el teljesen attól a konkrét mozzanattól, amelyre épül (károsodás). Ez a tény azt mutatja, hogy — bár az egész folyamat nagyon hasonló az *agyon* igekötővé válási folyamatához (vö.: HADROVICS L., A funkcionális magyar mondat alapjai. Akadémiai K., Bp., 1969. 25—7; LADÁNYI M. i. m. 1994—95., ill. 1996.) — a *tönkre* elem a grammatikalizáció folyamatában nem ért el addig a szintig, mint az *agyon*.

D) A *tönkre* elem grammatikalizációs folyamatának szakaszait következőképpen foglalhatjuk össze:

Az 1-gyel jelölt stádiumból a 2-vel jelölt stádiumba való átlépést a grammatikalizálódás első szakaszának tekinthetjük, amely döntő lehetett a *tönkre* elem igekötővé válási folyamatának elindulásában. Ez, mint láttuk, a) az adott lexikai elemet tartalmazó szerkezet jelentésének megváltozásával, b) a lexikai elem jelentésének megváltozásával, c) a lexikai elem morfológiai elemezhetőségének megszűnésével és d) a lexikai elem eredeti kategóriájától való elszigetelődésével járt együtt. A folyamat első lépése és a további változások motiválója a szerkezet jelentésének megváltozása volt. Ez a szemantikai változás metonimikus jellegű inferencia következtében zajlott le, és nemcsak általánosulással (tehát bizonyos specifikus jelentésmozzanatok elvesztésével) járt, hanem a jelentés — új mozzanatok integrálásával — ki is terjedt.

A 2-vel jelölt stádiumból a 3-mal jelölt stádiumba való átlépést a grammatikalizálódás második szakaszának tekinthetjük. Ez a *tönkré*-t tartalmazó morfológiai szerkezet argumentumszerkezetének és jelentésének megváltozásával, valamint a *tönkre* elem jelentésének az eltolódásával járt együtt. A folyamat kiváltó okának a szemléletváltozást tarthatjuk: a történésről, illetve annak végpontjáról a hangsúly az azt előidéző cselekvésre

(részben annak módjára) tevődött át. Az új nézőpont következménye a tranzitív igék használatának lehetősége és a morfológiai szerkezet (azon belül a *tönkre* elem) jelentésének megváltozása is. A szemantikai változás lényege, hogy a jelentés egyfelől általánosabbá vált: a *tönkre* elemet tartalmazó szerkezet az állapotváltozásra mint következményre csak az okozáson keresztül utal; másfelől a *tönkre* elem jelentése komplexebbé vált, mivel jelentésében jelentéseltolódás következett be a cselekvés módja irányában.

A 3-mal jelölt stádiumból a 4-gyel jelölt stádiumba való átlépést a grammatikalizáció harmadik szakaszának tekinthetjük. Ebben a fázisban jutnak a *tönkre* elemet tartalmazó morfológiai szerkezetek és maga a *tönkre* elem is a legmesszebb az első szakaszbeli jelentésüktől. Még inkább háttérbe szorul a károsodás mozzanata, a *tönkre* elem (hasonlóan az *agyon* igekötő egyik jelentéséhez) egyre inkább a 'túl intenzíven' jelentést közelíti meg, amely egyfajta akcióminőségnek tekinthető. Mivel a *tönkre* elem jelentésében az intenzitás mozzanata nem szakadt el teljesen attól a konkrét mozzanattól, amelyre épül (károsodás), azt állapíthatjuk meg, hogy a *tönkre* elem a grammatikalizáció folyamatában nem ért el addig a szintig, mint az *agyon*.

A *tönkre* elem jelentésének változása tehát az igékkel alkotott morfológiai szerkezetekben, a szerkezetek jelentésének változásával párhuzamosan halad. A folyamat egyik oldala a jelentés általánosulása: ez teszi lehetővé a *tönkre* elem kiszakadását a szűk körű használatból — a használati kör bővülése ugyanakkor a jelentés gazdagodásához és további általánosulásához vezet, ami a használati kör további szélesedését hozza magával. (Vö. „Minél jobban elhomályosult az eredeti határozószó konkrét jelentése, annál több ilyen típusú összetett szó alakult vele, azaz annál jobban kiterjedt a hatóköre, és viszont, minél jobban kiterjedt a használati köre, annál jobban elhomályosult a határozószó-igekötő eredeti jelentése...” — D. MÁTAI a *meg* igekötővé válásáról: TNyt. I. 1991. 434, illetve „Ha egy határozószó egyre gyakrabban és egyre több igéhez kapcsolódik, akkor veszít nyomatékából, és jelentése is általánosabbá válik: igekötőszerűen kezd viselkedni. Minél jobban kiterjed ugyanis a kérdéses elem használati köre, annál erősebb igekötői jelentése.” — D. MÁTAI a kései ómagyar kori igekötők keletkezéséről: TNyt. II/1. 1992. 664.)

6. Összefoglalásképpen néhány, a korábbiakban felmerült elvi kérdéshez szólok hozzá (azzal a fenntartással, hogy további anyagok részletes feldolgozása módosíthatja az itt kialakult képet).

Vizsgálatom is alátámasztja azt a nézetet, hogy az igekötők poliszém elemek, amelyeknek jelentései rendszert alkotnak, és egymásra épülnek (vö. a magyar igekötők poliszém mivoltával kapcsolatban idézett műveket, illetve B. RUDZKA-OSTYN és L. JANDA idézett műveit).

Ezzel kapcsolatban az egyik kérdés az volt, hogy a rendszerszerű szinkrón viszonyok alapján lehetséges-e egy hipotetikus történeti folyamat felrajzolása (vö. szerves keretben ZSILKA J., HORVÁTH K., LADÁNYI M. idézett műveit, grammatikalizációs keretben BYBEE—PERKINS—PAGLIUCA „lehetséges ösvény” fogalmát). Úgy vélem, a *tönkre* elemmel kapcsolatban sikerült megrajzolni egy olyan lehetséges grammatikalizációs utat, amely nem mond ellent a magyar történeti nyelvészetben az igekötők kialakulásával kapcsolatos elvi megállapításoknak (vö. D. MÁTAI idézett műveivel).

Felmerült az is, hogy vajon a szemantikai változás-e a döntő a grammatikalizáció folyamatában (vö. RUBBA i. m.). Úgy tűnik, hogy a grammatikalizálódási folyamat elindulása valóban a grammatikalizálódó elemet tartalmazó szerkezetnek és magának az elemnek a jelentésváltozásához van kötve, a további változásokban viszont elsősorban konceptuális tényezők (szemléletváltozás) játsszák a főszerepet, ennek következtében zajlanak le további (szintaktikai és szemantikai) változások.

Egy további kérdés a szemantikai változás természetével függött össze: ez a folyamat valóban csak szemantikai általánosulást feltételez-e, vagy a grammatikalizációs folyamatban a jelentésbeli gazdagodás is lényeges szerepet játszik. (Ez utóbbi álláspontot vallja RUBBA és HEINE—CLAUDI—HÜNNEMEYER is). Vizsgálataim inkább ez utóbbi nézetet erősítik: a grammatikalizálódó elemet tartalmazó szerkezet, illetve a grammatikalizálódó elem jelentésének a komplexebbé válása és általánosulása — legalábbis ennek az anyagnak (és más hasonló anyagoknak, vö. LADÁNYI i. m. 1994—95., ill. 1996.) a tanúsága szerint — párhuzamosan zajlik.

Bizonyos megfigyeléseket tettem a grammatikalizáció mechanizmusaival kapcsolatban is, de az ilyen szempontból feldolgozott anyag túl szűk körű ahhoz, hogy határozottan állást lehessen foglalni abban a kérdésben, hogy a grammatikalizáció valóban metaforizációs keretben, de metonimikus szakaszokon át zajlik-e (vö. HEINE—CLAUDI—HÜNNEMEYER i. m.), vagy a grammatikalizáció folyamatában inkább a szemantikai általánosulás, az inferencia, illetve általában a kontextus játssza a nagyobb szerepet (vö. BYBEE—PERKINS—PAGLIUCA i. m.). A *tönkre* elem jelentéseinek leíró szempontú vizsgálata azt mutatta, hogy ezeket a jelentéseket (úgy is, mint a grammatikalizáció egyes fázisainak eredményeit) lehet metaforikus keretben is értelmezni, abban a hipotetikus folyamatban pedig, amelyet felvázoltam, bizonyos szakaszokon mind a metonímia, mind az inferencia, mind a szemantikai általánosulás szerephez jutott. A grammatikalizáció mechanizmusainak bonyolult problémája (különös tekintettel a metafora és a metonímia viszonyára) a magyar igekötőkkel kapcsolatban azonban további, nagyobb anyagokon végzendő vizsgálatokat igényel.

LADÁNYI MÁRIA